

Оглядове досьє
щодо врегулювання діяльності фахівців із супроводу
ветеранів війни та демобілізованих осіб*

***Анотація.** В Оглядовому досьє проаналізовано стан законодавчого регулювання заходів соціальної адаптації ветеранів війни та демобілізованих осіб до цивільного життя. Окрему увагу приділено послугам, що надаються фахівцями із супроводу. Визначено проблеми правового регулювання організації діяльності фахівців із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб. Узагальнено рекомендації для вдосконалення законодавства щодо заходів соціальної адаптації ветеранів війни та демобілізованих осіб до цивільного життя.*

***Ключові слова:** ветеран війни, ветеранська політика, соціальна адаптація, реінтеграція, фахівець супроводу, ведення випадку.*

Актуальність удосконалення законодавства щодо сприяння соціальній адаптації ветеранів війни та демобілізованих осіб до цивільного життя.

Військова служба має особливий характер, пов'язаний із підвищеним ризиком для життя, значним фізичним і психологічним навантаженням, пов'язаним із володінням специфічними професійними навичками. Тривале підпорядкування військовим статутам, навіть у мирний час, суттєво впливає на здатність особи адаптуватися до умов цивільного життя після завершення служби. Саме тому Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»¹ врегульовано право військовослужбовців на соціальну та професійну адаптацію до цивільного життя.

Україна вже понад десять років протистоїть зовнішній військовій агресії, що зумовило необхідність введення правового режиму воєнного стану та проведення масштабної мобілізації. До повномасштабного вторгнення РФ в Україну в Єдиному електронному державному реєстрі ветеранів війни було зареєстровано майже пів мільйона осіб, які мають право на соціальну та професійну адаптацію згідно із Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»². Після завершення війни особливої уваги потребуватимуть щонайменше 1,5 млн учасників бойових дій, а також члени сімей ветеранів та сімей загиблих захисників. За орієнтовними підрахунками така цифра може сягнути 4 - 5 млн осіб³.

Як свідчить досвід держав, на території яких відбувався міжнародний військовий конфлікт, або тих, хто брав участь у таких конфліктах, соціальна ізоляція та відчуження від суспільства стають супутниками ветеранів після завершення служби, тому врегулювання заходів соціальної та професійної

¹ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>

² Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>

³ Адаптація ветеранів війни до мирного життя: помічник ветерана. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/adaptatsiya-veteraniv-viyny-do-myrnoho-zhyttya-pomichnyk-veterana>

адаптації, зокрема реінтеграції ветеранів війни та демобілізованих осіб у цивільне життя, є надзвичайно актуальним.

У загальному розумінні соціальна адаптація – це процес пристосування особистості до нових умов існування у соціальному середовищі через опанування норм поведінки та пристосування до вимог суспільства, у процесі чого відбувається узгодження між вимогами й очікуваннями соціуму стосовно людини та її реальною поведінкою, а також між можливостями людини та реаліями соціального середовища, в якому вона перебуває⁴. Професійна адаптація – це пристосування особи до нових для неї умов праці. Щодо інтеграції, то цей термін переважно означає процес і результат відновлення життєвого середовища людини, а реінтеграція – повернення до передніх умов життя. Адаптація та інтеграція (реінтеграція) вважаються успішними, якщо особа знаходить спосіб співіснування з навколишнім середовищем і здійснює суспільно-корисну діяльність, що забезпечує гідні умови життя для неї та її сім'ї.

Ветерани війни, особливо особи з інвалідністю, потребують комплексних заходів соціальної, психологічної, юридичної та професійної підтримки. Необхідність у їх забезпеченні призвела до оновлення принципів державної політики щодо ветеранів війни та реформування інституційних засад для її формування та реалізації. Було створено Міністерство у справах ветеранів війни України (далі – Мінветеранів), до завдань якого віднесено повноваження близько двадцяти розрізнених державних соціальних служб, що надавали послуги ветеранам війни⁵. Мережу закладів соціального захисту, нездатних задовольнити потреби значної чисельності ветеранів, передбачалося замінити ефективними сервісними службами.

Через відсутність комплексної стратегії реформування та недостатнє фінансування заходів реабілітації та реінтеграції, рівень забезпечення прав ветеранів на соціальну адаптацію, особливо у сільській місцевості, залишався критично низьким. Окремі послуги (постійний сторонній догляд, фізична, психологічна та інтерактивна реабілітація, реінтеграція в громаду, сприяння у працевлаштуванні та підвищенні кваліфікації) для ветеранів війни та членів їх сімей надавалися волонтерами та іншими суб'єктами громадянського суспільства, зокрема через механізми державно-приватного партнерства. Однак відчувався брак необхідних навичок та професійної підготовки осіб, які надавали такі послуги. Масштаби мобілізації зумовили нові виклики щодо заходів правового та соціального захисту осіб, звільнених/демобілізованих з військової служби⁶. Із

⁴ Орловська О. А. Особливості адаптації військовослужбовців до умов цивільного життя. *Молодий вчений*. 2019, № 8. С. 45-49.

⁵ Положення про Міністерство у справах ветеранів України : Затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2018-%D0%BF#Text>

⁶ Оглядове досьє щодо забезпечення супроводу військовослужбовців після завершення служби у зв'язку з оголошенням демобілізації. Вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33131.pdf>

врахуванням іноземного досвіду запроваджено новий сервіс – інститут помічника ветерана як складника системи переходу від військової служби до цивільного життя⁷.

З 1 липня 2023 року в межах експериментального проєкту у Вінницькій, Дніпропетровській, Закарпатській, Київській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Харківській областях та місті Києві були вжиті заходи щодо організації супроводу ветеранів війни. Метою проєкту було визначено розробку механізму надання послуг для підтримки переходу ветерана війни від військової служби до цивільного життя. Помічник ветерана – це фахівець із супроводу, який надає послуги, спрямовані на сприяння ветеранам у реалізації передбачених законодавством прав та пільг. До ключових завдань помічника ветерана віднесено:

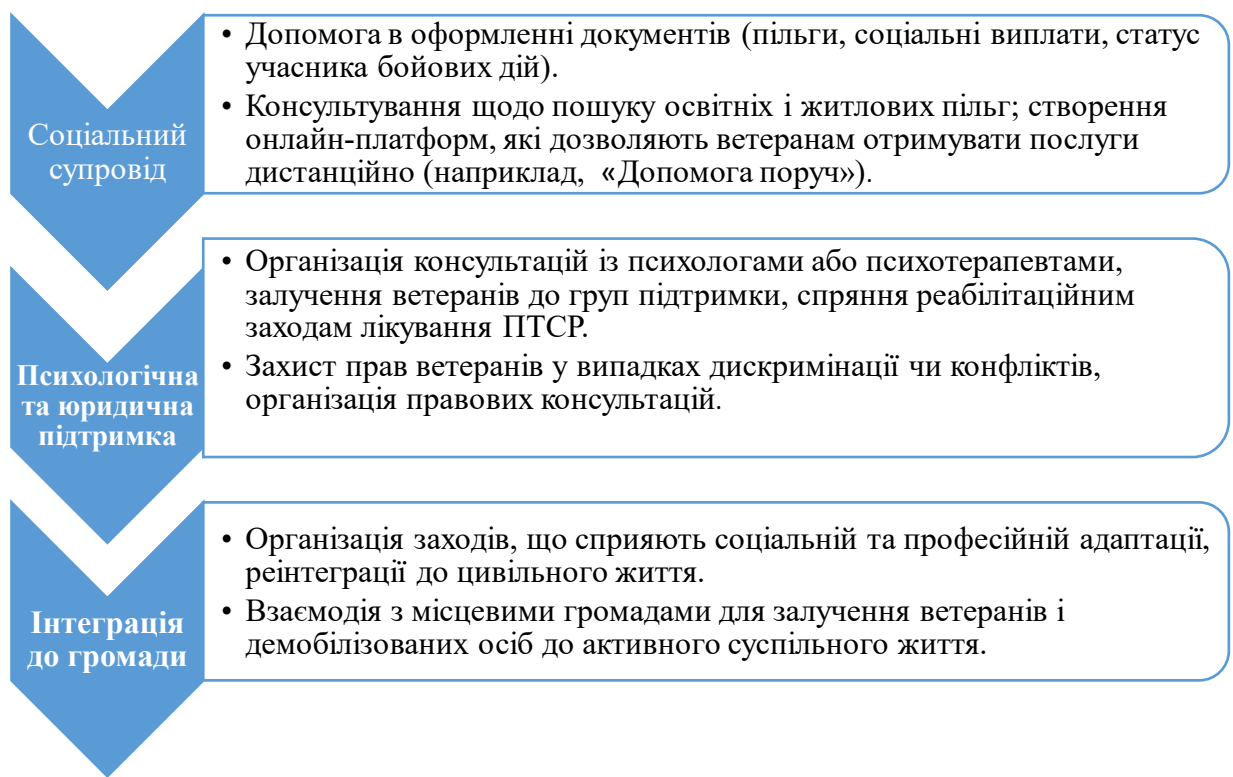

Рис.1 Ключові завдання помічника ветерана

До об'єкта професійної опіки помічника ветерана віднесено також потреби членів сімей ветеранів, сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, сімей загиблих (померлих) захисників та захисниць України. До основних обов'язків помічника ветерана віднесено: проведення моніторингу та визначення потреб ветеранів, зокрема за допомогою цифрових інструментів Мінветеранів; інформування ветеранів про програми підтримки; консультування щодо реалізації гарантій, пільг,

⁷ Порядок реалізації експериментального проєкту щодо запровадження інституту помічника ветерана в системі переходу від військової служби до цивільного життя : Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 червня 2023 р. № 652 . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-2023-%D0%BF#Text>

прав, оформлення документів та отримання публічних послуг; налагодження ефективної комунікації між ветеранами та надавачами публічних послуг, опрацювання інформації про ступінь задоволеності якістю наданих послуг, формування пропозицій щодо удосконалення якості надання публічних послуг; формування пропозицій щодо підвищення можливостей громад у задоволенні потреб ветеранів, активного залучення ветеранів до життя громади та використання їх потенціалу для розвитку регіону і суспільства загалом.

У 2024 році впровадження інституту помічника ветерана було продовжено⁸, а для забезпечення дієвості супроводу ветеранів у системі переходу від військової служби до цивільного життя були розроблені Методичні рекомендації⁹, які містять практичні поради для організації роботи помічників ветерана у громадах. Крім того, до системи підтримки ветеранів війни та демобілізованих осіб також віднесено інформаційний супровід, який безпосередньо забезпечує Мінветеранів щодо наявних послуг, порядку їх отримання в закладах соціального захисту, охорони здоров'я, освіти та центрах надання адміністративних послуг через інформаційну систему «е-Ветеран»¹⁰. Так, на офіційному вебсайті наявний доступ до: системи надання безоплатної правничої допомоги (державна мережа точок доступу до правничої допомоги по всій Україні та канали отримання правничих послуг телефоном та онлайн¹¹), яка серед інших послуг надає послуги безоплатної правничої допомоги учасникам бойових дій та військовослужбовцям, а також членам сімей загиблих Захисників/Захисниць через довідково-інформаційну платформу правових консультацій «WikiLegalAid» або обласні центри надання безоплатної правничої допомоги¹².

Важливим інструментом для планування заходів підтримки став Єдиний державний реєстр ветеранів війни, який введено в постійну експлуатацію відповідно до наказу Міністерства у справах ветеранів України від 09 лютого 2023 року № 26 «Про ведення інформаційно-комунікаційної системи «Єдиний державний реєстр ветеранів війни» в постійну експлуатацію».

Нові інституції та запроваджені заходи не змогли створити цілісну систему повернення ветеранів з військової служби до цивільного життя через недостатню ефективність у координації дій між органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими структурами, які надають послуги, передбачені процесом супроводу. Для розв'язання зазначеної проблеми розроблена Стратегія

⁸ Порядок забезпечення інституту помічника ветерана в системі переходу від військової служби до цивільного життя : постанова Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2024 р. № 881. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-zabezpechennia-instytutu-pomichnyka-veterana-v-systemi-perekhodu-vid-viiskovoi-s88120824>

⁹ Методичні рекомендації щодо створення та функціонування ветеранських просторів : Затверджені наказом Міністерства у справах ветеранів України від 05 червня 2024 року № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0168923-24#Text>

¹⁰ е-Ветеран. URL: <https://eveteran.gov.ua/>

¹¹ Безоплатна правнича допомога. URL: <https://legalaid.gov.ua/>

¹² Всі центри. URL: <https://legalaid.gov.ua/tsentry/>

ветеранської політики¹³ та Стратегія формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року¹⁴. Остання схвалена з метою вдосконалення діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій щодо задоволення потреб ветеранів війни (Додаток 1) та розв'язання системних проблем. Участь осіб у системі повернення триватиме обмежений час.

Система повернення з військової служби до цивільного життя передбачає створення інфраструктури підтримки, в межах якої інститут помічника ветерана трансформується в діяльність фахівців із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб. До інфраструктури також віднесено мережу ветеранських просторів і структурні підрозділи в органах місцевої влади, відповідальні за реалізацію ветеранської політики.

Трансформація інституту помічника ветерана у діяльність фахівців із супроводу обумовлена низкою причин, зокрема через відсутність визначеного професійного стандарту «помічник ветерана»; критеріїв відбору кандидатів; виключної ставки на принцип «рівний рівному» при відборі кандидатів. Все це ускладнювало реалізацію проєктів із повернення ветеранів війни до цивільного життя. Прослідковувалася неспроможність органів місцевого самоврядування до коректного працевлаштування осіб, відібраних та навчених для супроводу ветеранів війни¹⁵.

Наразі фахівці із супроводу є працівниками комунальних установ і закладів системи соціального захисту, а також ветеранських просторів. До Класифікатора професій включено посаду «Фахівець із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб» (код КП 2446.2), яку віднесено до розділу «Професіонали», угруповання «Професіонали в галузі соціального захисту населення». Професійний стандарт затверджено наказом Міністерства у справах ветеранів України 09 квітня 2024 року № 111, у якому зазначено, що посаду фахівця із супроводу може обіймати особа, яка має рівень освіти за ступенем не нижче бакалавра в галузі знань «Освіта / Педагогіка», «Соціальні та поведінкові науки», «Право», «Охорона здоров'я», «Соціальна робота», «Публічне управління та адміністрування». На посаду фахівця із супроводу може бути працевлаштована особа, яка отримала документ про підвищення кваліфікації в межах експериментального проєкту щодо запровадження інституту помічника ветерана в системі переходу від військової служби до цивільного життя.

¹³ Стратегія ветеранської політики на період до 2030 року : Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 р. № 1209-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2024-%D1%80#Text>

¹⁴ Стратегія формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2024 р. № 1350-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-strategii-formuvannia-sistemy-povernennia-z-viiskovoi-sluzhby-do-tsyvilnoho-zhyttia-na-period-do-2033-roku-1350r-311224>

¹⁵ Коляда Оксана. Фахівець із супроводу ветеранів. Інструкція по експлуатації. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3935911-fahivec-iz-suprovodu-veteraniv-instrukcia-po-ekspluatacii.html>

Однак щодо кваліфікаційних вимог, то в Довіднику кваліфікаційних характеристик професій працівників не міститься їх опису, так само як і відсутні рекомендації щодо нормативів для введення до штатних розписів одиниць посади фахівця із супроводу. Своєрідним орієнтиром для визначення чисельності штатних одиниць є положення, згідно з яким субвенція з державного бюджету на фінансування надаватиметься за наявності рішення про введення в комунальній установі посад фахівця із супроводу з розрахунку надання 35 кейсів одним фахівцем (або 100 людей з-поміж ветеранів війни, членів їх сімей та демобілізованих осіб)¹⁶. Розмір заробітної плати фахівця із супроводу обчислюється відповідно до 11–14-го тарифних розрядів за Єдиною тарифною сіткою, залежно від кваліфікаційної категорії працівника. Також передбачена надбавка за особливий характер праці в розмірі до 50 % від посадового окладу за фактично відпрацьований час.

На увагу заслуговує застосування нових принципів і методів роботи фахівців із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб. Враховуючи комплексність послуг, передбачених процесом адаптації та реінтеграції, їх ефективне надання можливе за допомогою технології ведення випадку*.

Ведення випадку – спосіб організації надання послуг, який передбачає, що призначений фахівець (кейс-менеджер) виконує комплексні завдання: оцінює потреби отримувачів послуг, планує, організовує та координує процес надання соціальних та інших послуг, здійснює моніторинг та оцінює результативність наданих послуг, мотивує отримувачів до активних дій для інтеграції у суспільство, залучає членів їхніх сімей та соціальне оточення до взаємодії та самостійності у процесі подолання складних життєвих викликів, пов'язаних з адаптацією до цивільного життя.

Кейс-менеджмент – це один із найбільш ефективних сучасних інструментів супроводу осіб, що здійснюється у форматі професійної підтримки фахівця, який її надає з використанням технологій соціальної роботи. Фахівець із супроводу ветеранів виконує роль посередника між ветераном і державою, громадськими організаціями та суспільством.

Система заходів повернення ветеранів до цивільного життя базується на клієнтоцентрованому підході з урахуванням принципу континууму послуг (тобто послідовності). Фахівець із супроводу здійснює первинний скринінг (визначає потреби), розробляє інструменти для реалізації потреб, організовує перенаправлення до відповідних надавачів послуг та забезпечує супровід

¹⁶ Порядок та умови надання у 2024 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на забезпечення діяльності фахівців із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб та окремі заходи з підтримки осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України : Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5 липня 2024 р. № 779. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/779-2024-%D0%BF#Text>

* У міжнародній практиці технологія має назву «кейс-менеджмент» (case management), що походить від слова «випадок» (case), і означає проблемну ситуацію, в якій опинилась особа. Ця ситуація негативно впливає на життя, стан здоров'я, розвиток та функціонування особи, з якими вона не може самостійно впоратися.

відповідно до протоколів, щоб гарантувати ефективність наданих послуг. Важливу роль у застосуванні кейс-менеджменту відіграють цифрові інструменти, а також професійне оформлення первинної документації (акт оцінки потреб, індивідуальний план). Для підвищення ефективності інструментів кейс-менеджменту доцільно визначати чіткий алгоритм взаємодії та перенаправлення ветеранів війни та демобілізованих осіб у співпраці з усіма стейкхолдерами.

Будь-який кейс-менеджмент передбачає професійну супервізію. Відповідно до академічного визначення супервізії фахівців – це професійна підтримка та наставництво, спрямоване на подолання професійних труднощів, аналіз та усунення недоліків, удосконалення організації роботи, запобігання професійному вигоранню, а також забезпечення емоційної підтримки¹⁷. У випадку із фахівцем із супроводу ветеранів, супервізія – це, по суті, допомога у розв’язанні складних випадків. До функціоналу фахівця із супроводу віднесено визначення ступеня ефективності місцевих ветеранських політик. Враховуючи зазначене, для запобігання однотипних помилок необхідно розробити ефективні інструменти супервізії.

Процес супервізії передбачає збір та аналітичну обробку всієї інформації процесу підтримки, оскільки для того, щоб верифікувати ефективність супроводу ветеранів, необхідно визначати проблемні моменти й виправляти їх, прогнозувати тенденції, замовляти і фінансувати нові послуги, розраховувати вартість або доцільність нових пакетів послуг тощо. Навички супервізії є унікальними. Надавати супервізію фахівцям із супроводу повинні більш досвідчені спеціалісти.

Таким чином, ведення випадку є ключовою технологією, якою обов’язково мають володіти фахівці із супроводу. Кожен її етап є логічним продовженням попереднього і слугує основою для наступного. Фахівці, які ведуть випадок, повинні мати такі компетентності:

Рис. 2 Компетентності фахівців із супроводу

¹⁷ Дащаківська О.Ю., Стельмах С.С., Максименко К.М. Ведення випадку та міжвідомча взаємодія. Посібник. Київ, 2021. 72 с.

Під час роботи з випадком для всіх залучених фахівців із супроводу обов'язковими складниками є зорієнтованість на допомогу ветеранам війни, демобілізованим особам, ставлення, зорієнтованість на результат, відкритість до нового, здатність працювати в команді, повага до інших людей, гнучкість, цілеспрямованість і відповідальність, стресостійкість та вміння долати труднощі.

Узагальнення позицій

Соціальна адаптація військовослужбовців є складним і багатограним процесом, який об'єднує низку психологічних, соціальних та економічних аспектів. Ветерани війни та демобілізовані особи, повертаючись до цивільного життя, стикаються з численними викликами, що потребують комплексного підходу для забезпечення їх успішної інтеграції (реінтеграції). Цей підхід передбачає співпрацю між урядом, громадськістю та власне ветеранами. Зважаючи на чисельність ветеранів і демобілізованих осіб, яка очікується після завершення війни, ретельне планування та виконання програм соціальної та професійної адаптації до цивільного життя дозволять значно зменшити ризики виникнення соціальних проблем.

У Стратегії ветеранської політики визначено, що основними пріоритетами у системі повернення ветеранів/ветеранок до цивільного життя, є відновлення їхньої економічної та соціальної спроможності, фізичного та ментального здоров'я. Це передбачає реформування старої системи пільг та субсидій, замінюючи їх надійними сервісними службами для сприяння переходу від військового до цивільного життя.

Рис. 3 Стратегія формування системи повернення з військової служби до цивільного життя

Наразі система повернення ветеранів і мобілізованих осіб до цивільного життя перебуває у процесі становлення. У цьому контексті цікавим є досвід іноземних держав щодо врегулювання послуг супроводу/патронату для сприяння адаптації військовослужбовців, звільнених з військової служби, та ветеранів війни до цивільного життя. Види супроводу, умови їх надання та коло суб'єктів, яким вони обов'язково надаються, відрізняються та можуть передбачатися: для всіх категорій демобілізованих військовослужбовців (Держава Ізраїль, США); за окремими видами заходів у межах загальної програми адаптації (Південна Корея, Велика Британія); для певних категорій демобілізованих (для ветеранів з інвалідністю – Канада, Хорватія; для ветеранів, які опинилися у скрутних життєвих обставинах, – Велика Британія).

Супровід, як правило, є обов'язковим елементом низки соціальних послуг, які надаються демобілізованим військовослужбовцям, та передбачається законодавством, зокрема під час: психологічної та медичної реабілітації; працевлаштування осіб з інвалідністю; допомоги в пошуках та облаштуванні житла для осіб з обмеженими фізичними можливостями. Супровід може надаватися у формі: нагляду й контролю за фінансами, страховими виплатами, пенсіями одиноких ветеранів похилого віку; наданні консультацій правового характеру про права і гарантії тощо¹⁸.

Вітчизняний досвід повернення ветеранів до цивільного життя свідчить про численні виклики, пов'язані з координацією між різними державними установами. Підтримку системі повернення надає громадянське суспільство, зокрема потужний волонтерський рух, але є гостра потреба в модернізації медичної та реабілітаційної інфраструктури, адаптації освітньої системи й робочих місць до потреб осіб з інвалідністю внаслідок війни. Наявна система підтримки ветеранів, яка є частково радянською, частково реформованою, підпорядковується Міністерству у справах ветеранів війни України. На практиці – значна частина повноважень передана місцевим органам влади, які мають різні спроможності щодо фінансового і кадрового забезпечення для реалізації програм для ветеранів війни та демобілізованих осіб, що особливо помітно в контексті створення безбар'єрного простору.

Сприяння ветеранам війни та демобілізованим особам у реалізації їхніх прав і соціальних гарантій буде покладене в основу розроблення відповідного законопроекту про систему переходу від військової служби до цивільного життя.

¹⁸ Інформаційна довідка щодо зарубіжного досвіду державної підтримки демобілізованих (загиблих) ветеранів та членів їхніх сімей. Вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32227.pdf>

Це є одним із індикаторів виконання плану в межах фінансової програми ЄС Ukraine Facility у розділі «Людський капітал»¹⁹.

Фахівець із супроводу є ключовою ланкою, що поєднує різні аспекти підтримки у системі повернення: від допомоги з оформленням документів до забезпечення доступу до медичних, психологічних чи освітніх послуг. Планується, що штат фахівців із супроводу налічуватиме від 11 до 13 тис осіб, водночас на першому етапі буде задіяно до 3000 тис осіб. Вони відповідатимуть за підтримку приблизно 1,5 млн ветеранів та 3-4 млн членів їхніх сімей.

Фахівці із супроводу не лише надаватимуть безпосередню підтримку, але й здійснюватимуть аналіз даних, що дозволить державі корегувати ветеранську політику за різними напрямками. Тому питання правового регулювання діяльності фахівців із супроводу ветеранів війни є актуальним. Невизначеність правового статусу фахівця, обсягу посадових обов'язків, мінімальних кваліфікаційних вимог, гарантій оплати праці та повноважень створює ризики для забезпечення ефективності системи повернення ветеранів війни й демобілізованих осіб до цивільного життя.

Система підтримки ветеранів потребує ефективної координації між державними установами (соціального захисту, охорони здоров'я, освіти), недержавними, у тому числі громадськими, організаціями та міжнародними донорами. На практиці часто виникають труднощі у взаємодії цих структур, що знижує ефективність роботи, зокрема фахівців із супроводу.

Попри позитивні тенденції, залишається низка викликів: нерівномірність доступу до послуг фахівців із супроводу; високе навантаження на фахівців або недостатня їх чисельність у громаді, що призводить до неефективності їх роботи; відсутність єдиної методики роботи та системи навчання й перепідготовки таких фахівців.

*Дослідницька служба
Верховної Ради України*

** Цей документ підготовлений Дослідницькою службою Верховної Ради України як довідковий інформаційно-аналітичний матеріал. Інформація та позиції, викладені в документі, не є офіційною позицією Верховної Ради України, її органів або посадових осіб. Цей документ може бути цитований, відтворений та перекладений для некомерційних цілей за умови відповідного посилання на джерело.*

¹⁹ Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу (Ukraine Facility 2024-2027). URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/>

